

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ АКТІЛЕРІНДЕГІ ЖӘНЕ
ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ СЫРҚЫЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘМІЛЕ ТҮСІНІГІ****Мырзатаева Балжан Маратқызы**

магистрант, Астана Халықаралық Университеті Қазақстан, Нұр-Сұлтан

Хайрмухамедов Нурбек Исабаевич

научный руководитель, Ғылыми жетекшісі, PhD, доцент

Аңдатпа. Мақалада сыртқыэкономикалық мәміле түсінігінің Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде, доктриналарында және тәжірибесінде қолданылуының әр түрлі аспектілері қарастырылған. Мақала тақырыбын зерттеу және талдау барысында сыртқыэкономикалық мәміле түсінігінің ауқымдылығы мен талқылануының күрделілігі мәселесі анықталды.

Түйінді сөздер: Халықаралық экономикалық байланыс, сыртқыэкономикалық мәміле, доктрина, азаматтық-құқықтық қатынас, халықаралық қатынас.

Халықаралық экономикалық байланыстарды орнатуға және кеңейтуге байланысты қатынастарды реттеу тетігі экономика саласында да, құқық саласында да маңызды орын алады, өйткені ол әлемдік экономиканың жаһандануы жағдайында ерекше өзектілікке ие тауарлар мен қызметтер нарығының инфрақұрылымын қалыптастыруды және жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Халықаралық экономикалық байланыстарды іске асыруға негізінен шетелдік әріптестердің қатысуымен коммерциялық шарттар жасасу арқылы қол жеткізіледі. Сыртқыэкономикалық қызмет саласында сатып алу-сату, жалдау, лизинг, мердігерлік, қызмет көрсету, факторинг, франчайзинг, жүктер мен жолаушыларды тасымалдау, агенттік, дистрибьюторлық және т. б. шарттар кең таралды. Сонымен бірге, тәжірибе көрсетіп отырғандай, осындай шарттар жасасатын кәсіпкерлік қызмет субъектілері шетелдік компаниялардың қатысуымен экономикалық қатынастарды реттеу саласында туындайтын құқықтық проблемаларды толық көлемде елестете алмайды. Осыған байланысты мұндай қатынастарды сипаттайтын және оларды бір мемлекет шеңберінен шықпайтын қатынастардан ажырататын құқықтық терминологияның кейбір ерекшеліктеріне, сондай-ақ мұндай қатынастарды құқықтық реттеудің ерекше тәртібіне назар аудару қажет сияқты.

Сыртқыэкономикалық мәмілені жалпылай айтқанда азаматтық құқықтар мен міндеттерді белгілеуге, өзгертуге және тоқтатуға бағытталған тауарлармен, жұмыстармен, зияткерлік қызметтің нәтижелерімен, қызметтердің әртүрлі түрлерімен халықаралық алмасу саласындағы кәсіпкерлік қызметпен байланысты кешенді ұғым деуге болады. Мұндай қызметтің айрықша ерекшелігі – оны жүзеге асыру барысында субъектілер арасында туындайтын қатынастар кем дегенде екі мемлекетпен байланысты болуы. Бұл сыртқыэкономикалық мәмілелерді құқықтық реттеудің қолданыстағы тетігінің бір мемлекет шегінде туындайтын қатынастар шеңберінде жасалатын, демек, осы мемлекеттің азаматтық немесе сауда құқығына бағынатын мәмілелерді реттеуден ерекшеленуіне әкеледі.

Сыртқыэкономикалық қызмет саласы тек коллизиялық құқықтарды ғана емес, сонымен бірге жалпыға бірдей деңгейде құқықтың материалдық нормаларын біріктіру жүзеге асырылған санаулы салалардың бірі болып табылады. Мұны мемлекеттердің жеке және заңды тұлғалар арасындағы халықаралық қатынастардың тиімді реттеушісін құруға ұмтылуымен түсіндіруге болады, бұл былай айтқанда егемен мемлекеттердің өздерінің қарым-қатынастары үшін экономикада қолайлы климатты қамтамасыз ету болып табылады.

Коллизиялық нормаларды қамтитын халықаралық конвенциялардың ішінде реттеудің бір пәні (тауарларды халықаралық сатып ал – сатуға арналған шарттар) бар және ол үшін 1955 және 1986 жылдардағы екі Гаага конвенцияларын атап өткен жөн: 1955 ж. тауарларды халықаралық сатып алу-сатуға қолданылатын құқық туралы Конвенция [1] және 1986 ж. халықаралық тауарларды сатып алу-сату шарттарына қолданылатын құқық туралы Конвенция [2].

Сыртқыэкономикалық қызметтің негізгі бөлігі азаматтық-құқықтық шартпен ресімделеді. Тәжірибеде «сыртқыэкономикалық келісім» термині сыртқыэкономикалық қызметтің тиесілігін баса көрсету үшін жиі қолданылады. Бірақ сыртқыэкономикалық келісімнің анықтамасы Азаматтық кодексте бекітілмеген. Қазақстандық заңнама «сыртқыэкономикалық мәміле» терминімен әрекет етеді, бірақ оған анықтама бермейді. Келісім-шарт мәміленің бір түрі болғандықтан, сыртқыэкономикалық мәміленің бір түрі сыртқыэкономикалық келісімшарт болуы керектігі даусыз. Сонымен, сыртқыэкономикалық қызмет саласындағы азаматтық-құқықтық шарт сыртқыэкономикалық шарт болып табылады. Ал бұл термин кодификацияланған азаматтық заңнамада бекітілмегендіктен, заң ғылымының міндеті оны құқықтық категориялармен салыстырып, анықтама беру болып табылады.

Қазақстанның заңнамасында сыртқыэкономикалық шарттың құқықтық анықтамасы жоқ, алайда, жоғарыда айтылып өткендей, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде оның нысанына байланысты ғана келесі ұғымдар бар: 153-баптың 3-тармағында «Сыртқыэкономикалық мәміленің қарапайым жазбаша нысанын сақтамау мәміленің жарамсыздығына әкеп соғады» және 1104-баптың 2-тармағында: «қатысушылардың кем дегенде біреуі заңды тұлға немесе Қазақстан Республикасының азаматы болып табылатын сыртқыэкономикалық мәміле мәміле жасалған жеріне қарамастан жазбаша нысанда жасалады» [3].

Келісім немесе мәміле түсінігіне келетін болсақ, мұнда бәрі әлдеқайда қарапайым, заңнамалық актіде Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 148 және 378-баптарында келісімнің де, мәміленің де түсінігі берілген. Азаматтық құқықтағы мәміле мен шарт ұғымдарының арақатынасы халықаралық жеке құқықта да ұқсас. Яғни, шарт екі жақты мәміле бола отырып, сыртқыэкономикалық мәміле мен сыртқыэкономикалық шарт ұғымдарының арақатынасын анықтайды. Сондықтан кез-келген шартты мәміле деп санауға болады, бірақ әрбір мәмілені шарт деп санауға болмайды. Осылайша, ұқсас тұжырымдаманы сыртқыэкономикалық мәміле мен келісімге беруге болады, тек халықаралық нақты құрамның өзіндік ерекшелігі болады.

Сыртқыэкономикалық келісімшарттың орны халықаралық жеке құқықтың салалық тиістілігіне қарай анықталуы мүмкін. Халықаралық жеке құқықтың тәуелсіздігі позициясына сүйене отырып, сыртқыэкономикалық шарт азаматтық-құқықтық шарттардың жалпы классификациясына сәйкес келмейді деп есептеледі – ол дербес құқық саласының институты ретінде шарттың дербес түрі болып табылады. Халықаралық тауар айналымының көлемі сыртқыэкономикалық келісімнің көлемі болып табылады. Қызығушылық категориясы, сонымен қатар, оның ерекшеліктерін – халықаралық сауданың мүдделеріне қызмет ететін немесе халықаралық сауда саласындағы қатынастарға делдал болатын шартты белгілеуге мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 1113-бабының 1-тармағының ережелерімен расталғандай, Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің Ерекше бөлімінде қамтылған барлық шарттар сыртқыэкономикалық шарттың түрлері болып табылады. Басқаша айтқанда, белгілі бір шарттарды сақтай отырып, кез келген азаматтық-құқықтық шартты сыртқыэкономикалық деп тануға болады [4].

Шартты сыртқыэкономикалық деп тану үшін халықаралық фактілік құрамның қандай әртүрлі белгілері қажет екендігі туралы әртүрлі пікірлер бар. Мысалы, В.А. Канашевский

сыртқыэкономикалық операцияның ерекше белгілерін екі категорияға бөлуді ұсынады [5]:

- міндетті (мәмілені сыртқыэкономикалық мәмілеге жатқызу);
- міндетті емес (олар әдетте сыртқыэкономикалық мәмілеге тән).

Ең алдымен, ол анықтағандай, «сыртқыэкономикалық мәміле» ұғымының ұжымдық, т.б. бұл санатқа халықаралық сатып алу-сату шарттары, халықаралық тасымалдауға арналған шарттар және басқалары сияқты келісімшарттардың белгілі бір түрлері ғана емес, сондай-ақ сенімхат сияқты біржақты мәмілелер кіреді.

Сыртқыэкономикалық мәмілелердің әртүрлі түрлерінің ішінде халықаралық коммерциялық арбитраж мен мемлекеттік соттардың тәжірибесі дәлелденген тауарларды халықаралық сатып алу - сату шарты жетекші рөл атқарады. Бұл ретте сатып алу-сату шартына тасымалдау, экспедиция, сақтандыру, сондай-ақ сыртқыэкономикалық мәмілелердің дербес түрлерін білдіретін есеп айырысу шарттары қоса беріледі. Жеке топты делдалдық шарттар – комиссия, консигнация, агенттік келісім және олардың сорттары – тарату келісімдері құрайды. Тәжірибеде сонымен қатар кезекті лизинг және оның түрлері бар - лизинг, несиелік келісім, лицензиялық келісім, қызметтерді көрсету шарттары және т.б.

Доктринада «сыртқыэкономикалық мәміле» ұғымын анықтауға көптеген тәсілдер бар. Кеңес өкіметінің басында да осы мәселеге арналған жұмыстар жарияланды. Атап айтқанда, Ю. Челцов 1926 жылы жарияланған мақалада сыртқы сауда мәмілесінің белгілерін заңнама мазмұнынан шығарады және заңнама терминологиясы «мұндай мәмілелер шеңберін дәл анықтау үшін жеткілікті қанағаттанарлық деп таныла алмайды» деп атап көрсетеді [6]. Автор сыртқы сауда мәмілелерінің белгілерінің қатарына келесілерді жатқызды:

1) оның тауарды әкелу немесе әкету актісімен (яғни оны КСРО-дан шетелге немесе кері қарай өткізе отырып) ұштасуы, бұл ретте аталған әкелу (әкету) мәміленің орындалуына өзі кіруі не мәміленің жасалуының алдында болуы, бірақ соңғысын жасау мақсатында тікелей жүзеге асырылуы не мәміленің орындалуын қадағалауы мүмкін;

2) мәміле контрагенттерінің тұрақты отырықшылық орнын немесе олардың кәсіпорнының орналасқан жерін көрсете отырып, әртүрлі мемлекеттердің шаруашылық саласына тиесілігі; бұл ретте отандық экспорттаушының немесе импорттаушының шетелдік контрагентімен мәмілеге тікелей қатысуы қажетті шарт болып табылады.

Бұл екі белгі шартты «сыртқы сауда» немесе «сыртқыэкономикалық» санатына жатқызу үшін міндетті болғанын атап өткен жөн. Сондай-ақ, кеңес дәуірінде инвестициялардың қозғалысы қазіргі кездегідей кең таралмағанын мойындау керек, осыған байланысты сыртқыэкономикалық келісімдердің белгілері кейбір өзгерістерге ұшырады.

Осылайша, В. А. Канашевскийдің пікірінше, ғалымдардың пікірлері төрт топқа бөлінді. Бірінші топ шеңберінде сыртқыэкономикалық мәміле ұғымы тауарларды, жұмыстарды немесе көрсетілетін қызметтерді шетелге әкету және оларды елге әкелу орын алған кезде экспорттық-импорттық операцияларды өндірумен байланысты болады. Атап айтқанда, Л. А. Лунц сыртқы сауда мәмілелеріне «тараптардың кем дегенде біреуі шетелдік (шетелдік азамат немесе шетелдік заңды тұлға) болып табылатын және мәміленің мазмұны тауарды шетелден әкелу немесе тауарларды шетелге белгі қою жөніндегі операциялар не тауарларды әкетуге немесе әкелуге байланысты қандай да бір қосалқы операциялар» жататынын атап өтті (жұмыстар, қызметтер) [7].

Екінші топта әртүрлі мемлекеттердегі тараптардың коммерциялық кәсіпорындарын табуға негіз болатын адамдардың пікірлері келтірілген. И.С. Зыкиннің пікірінше, сыртқыэкономикалық қатынастарға «коммерциялық кәсіпорындары әртүрлі мемлекеттерде орналасқан тұлғалар арасында кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру барысында жасалатын шарттар» жататындығын атап өткен болатын [8].

Үшінші топқа оның контрагенттерінің әр түрлі ұлтын (қай ұлтқа жататынын) көрсету арқылы сыртқыэкономикалық мәмілені анықтайтын авторлар кіреді. Сонымен, В. А. Мусин сыртқы

сауда мәмілелерін «әр түрлі мемлекет иелігіндегі адамдар коммерциялық мақсатта жасайтын және материалдық тауарларды немесе адам қызметінің басқа нәтижелерін жасауға, пайдалануға немесе сатуға байланысты азаматтық құқықтар мен міндеттердің пайда болуына, өзгеруіне немесе тоқтатылуына әкелетін мәмілелер» деп анықтайды [9]. Доктринада басқа да мамандар сыртқы сауда шарттарының екі белгісін - әр түрлі мемлекетке тиесілі және олардың коммерциялық сипатын анықтайды.

Төртінші топты сыртқыэкономикалық мәміле тұжырымдамасын оның мемлекеттік-құқықтық сипаттамаларын көрсету арқылы құратын зерттеушілер құрайды. Бубликтің пікірінше, «сыртқыэкономикалық келісім-бұл ресейлік, шетелдік немесе халықаралық жеке құқықтың нормаларымен реттелетін экономикалық агенттердің келісімі, олардың бірі Ресей Федерациясының резиденті емес немесе Ресей Федерациясының резиденті бола отырып, сыртқыэкономикалық қызметтің кез келген түрін жүзеге асыру кезінде шетелде азаматтық құқықтарды орнатуға, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған келісім жасасуға немесе орындауға қатысы бар коммерциялық ұйым болып табылады» [10].

Ал келесі белгілерді В.А.Канашевский сыртқыэкономикалық мәміленің қосымша белгілеріне жатқызады:

- 1) тауарды (жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді) мемлекеттік шекара арқылы өткізу;
- 2) контрагенттердің бірінің өзге ұлтқа (мемлекеттік) тиесілілігі;
- 3) контрагентпен есеп айырысу кезінде шетел валютасын пайдалану;
- 4) сыртқыэкономикалық мәмілелерден туындайтын дауларды қараудың ерекшеліктері;
- 5) мәмілені реттейтін көздердің ерекше шеңбері;

Тұтастай алғанда, қазіргі экономикалық қатынастардың шындығына сәйкес келетін сыртқыэкономикалық келісімнің жоғарыда аталған белгілерін бізді сыртқыэкономикалық келісімнің анықтамасына жақындататын азаматтық-құқықтық шарт ұғымымен біріктіруге болады.

Қолданылған әдебиеттер мен ресурстар тізімі:

1. Конвенция о праве, применимом к международной купле-продаже товаров 1955 года. Интернет ресурс. <https://docs.cntd.ru/document/901751453>.
2. Конвенция о праве, применимом к договорам международной купли-продажи товаров 1986 года. Интернет ресурс. <https://docs.cntd.ru/document/901760972?marker=64U0IK>.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі. Интернет ресурс. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_.
4. Испаева Г. Б. Договор в международном частном праве: коллизионные проблемы. – Астана, 2010. – 126 стр.
5. Канашевский В.А. Внешнеэкономические сделки: материально-правовое и коллизионное регулирование. – М.: ВолтерсКлувер, 2008. – 608 стр.
6. Чельцов Ю. Понятие внешнеторговой сделки по законодательству СССР //Революционная законность. – 1926.
7. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3. – М., 2001. – 446 стр.
8. Зыкин И.С. Внешнеэкономические операции: право и практика. – М., 1994. – 72 стр.

9. Мусин В.А. Международные торговые контракты. – Л. 1986. – 15 стр.

10. Бублик В.А. Гражданско-правовое регулирование внешнеэкономической деятельности в Российской Федерации: проблемы теории, законотворчества и правоприменения: Монография. – Екатеринбург, 1999. – 72 стр.